

ВОЛКОВА Н. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного процесу
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 347.921.4:347.61/63(477)

ФОРМИ ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ

Статтю присвячено комплексному дослідженню форм захисту сімейних прав та інтересів дитини. З урахуванням аналізу норм національного законодавства, основних доктринальних підходів та правозастосовної практики визначено і проаналізовано види форм захисту сімейних прав та інтересів дитини.

Ключові слова: форми захисту, захист сімейних прав та інтересів дитини, дитина, судовий захист, цивільне судочинство.

Статья посвящена комплексному исследованию форм защиты семейных прав и интересов ребенка. С учетом анализа норм национального законодательства, основных доктринальных подходов и правоприменительной практики определены и проанализированы виды форм защиты семейных прав и интересов ребенка.

Ключевые слова: формы защиты, защита семейных прав и интересов ребенка, ребенок, судебная защита, гражданское судопроизводство.

The article is devoted to the comprehensive study of the forms of protection of family rights and interests of the child. The types of forms of protection of family rights and interests of the child are defined and analyzed by taking into account the analysis of the norms of the national legislation, the main doctrinal approaches and law enforcement practice.

Key words: forms of protection, protection of family rights and interests of the child, child, judicial protection, civil legal proceedings.

Вступ. Відповідно до ст. 55 Конституції України [1], кожен має право будь-якими не забороненими законом способами захищати свої права, інтереси та свободи від порушень і протиправних посягань, зокрема здійснюючи поновлення порушеного чи оспореного права самостійно.

Одна з найактуальніших проблем незалежної України – захист прав та інтересів дитини. Такий захист сімейних прав та охоронюваних законом інтересів здійснюється у передбаченому законом порядку, тобто за допомогою застосування належної форми і способів захисту [2, с. 59]. Щодо форм захисту сімейних прав та інтересів, то у науці з цивільного процесуального права та сімейного права ведуться певні дискусії, що потребують подальшого дослідження.

Наукові позиції щодо проблеми визначення форм захисту сімейних прав та інтересів займалися такі науковці, як В.І. Борисова, М.М. Дякович, І.В. Жилінкова, З.В. Ромовська, І.Й. Пучковська, Ю.С. Червоний та ін. Однак наукові здобутки вчених визначають загальні засади щодо форм захисту сімейних прав та щодо форм захисту саме сімейних прав та інтересів дитини залишилися поза увагою.

Постановка завдання. Основна мета статті полягає у виявленні, постановці та вирішенні теоретичних проблем щодо визначення форм захисту сімейних прав та інтересів дитини.

Результати дослідження. Форми захисту сімейних прав, інтересів взагалі й захисту сімейних прав, інтересів дитини зокрема, в юридичній літературі із сімейного права прийнято поділяти на юрисдикційну й неюрисдикційну [3, с. 70; 4, с. 22]. Поділ на юрисдикційну і неюрисдикційну форми захисту залежить від суб'єктів, які мають певні повноваження на здійснення захисту сімейних прав та інтересів дитини. Під юрисдикційною формою захисту сімейних прав та інтересів дитини розуміється діяльність уповноважених державою органів відповідно до норм законодавства, які мають право здійснення захисту сімейних прав та інтересів дитини. До таких органів, як правило, належить суд, органи опіки та піклування, нотаріус та прокурор тощо [4, с. 20].

Більшість науковців із цивільного процесуального права також поділяють форми захисту на юрисдикційну та неюрисдикційну. Однак у доктрині цивільного процесуального права існують певні дискусії щодо визначення того, які саме форми захисту належать до юрисдикційних та які до неюрисдикційних. Так, наприклад, одні науковці до юрисдикційної форми захисту зараховують судову, адміністративну та нотаріальну. До неюрисдикційної (громадської) форми захисту належить самозахист [5, с. 19–20].

Також існує інша точка зору науковців, які юрисдикційну форму поділяють на судову та адміністративну. Так, наприклад, М.В. Григорчук зазначає, що «...спеціальний порядок, який у юридичній літературі називають адміністративним, установлюється для захисту цивільних прав та інтересів Президентом України, органами державної влади, органами місцевого самоврядування, нотаріусом тощо» [6, с. 84]. Таким чином, науковець до адміністративної форми захисту зараховує і нотаріальну, не відокремлює її в окрему форму захисту, що не зовсім відповідає нормам цивільного та сімейного законодавства.

Деякі науковці взагалі не поділяють форми захисту на юрисдикційну та неюрисдикційну. Так, наприклад, С. В. Васильєв до форм захисту відносить громадську, адміністративну і судову. До громадської форми захисту відносить самозахист і врегулювання спору про право [7, с. 10]. Такої позиції дотримуються й інші автори: Т.М. Карнаух та Р.Ю. Ханник-Посполітак, однак до громадської форми захисту крім самозахисту і врегулювання спору про право відносять ще й третейське судочинство [8, с. 12].

В.В. Комаров, у свою чергу, вважає, що «...формами захисту є такі: 1) судовий захист (ст. 55 Конституції України, ст. 16 ЦК України); 2) адміністративний захист (ст. 17 ЦК України); 3) захист нотаріусом (ст. 18 ЦК України); 4) захист Європейським судом із прав людини й основоположних свобод, який діє відповідно до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод); 5) захист в альтернативному порядку – третейським судами, комісіями по трудовим спорам, за участю медіатора тощо [9, с. 17]. Із наведеного вбачається, що науковець взагалі не поділяє форми захисту на юрисдикційну та неюрисдикційну та аргументує свою позицію тим, що «...питання щодо форм захисту цивільних прав має принципове значення, його доречно інтерпретувати в контексті доктрини поділу влади в сучасній державі на законодавчу, виконавчу та судову та концепції правової держави, яка передбачає наявність права на суд, як абсолютного права, тобто пріоритету судової влади» [9, с. 17].

Проаналізувавши різні точки зору науковців щодо форм захисту, необхідно зазначити, що науковці дотримуються єдиної концепції, але їхні погляди різняться у видах форм захисту. Як справедливо зазначає М.К. Треушніков, що множинність форм захисту права пояснює дією кількох факторів: специфікою справ, що підлягають захисту або охороні, складності або простотою пізнання правовідносин і прав, що підлягають захисту, ступенем розвитку демократичних процесів у суспільстві, правовими традиціями [10, с. 23]. Наведені положення науковця мають право на існування, оскільки насправді залежно від категорії справ залежить і можлива форма захисту. Так, наприклад, справи про позбавлення батьківських справ, усиновлення дитини можуть розглядатись лише в судовому порядку. Однак є й інші категорії справ, що витікають із сімейних правовідносин щодо захисту прав та інтересів дитини, які можуть розглядатись органами опіки та піклування, наприклад, це справи про визначення місце проживання малолітньої дитини тощо. Отже, як ще в радянські часи, Д.М. Чечот зазначав, що судова форма захисту є головною, але не єдиною [11, с. 54–55].

Досліджуючи форми захисту сімейних прав та інтересів дитини, необхідно детальніше розглянути кожну з форм захисту окремо.

Основною формою захисту сімейних прав та інтересів дитини необхідно вважати судову. Суд є єдиним органом, який наділений компетенцією здійснювати правосуддя в Україні та вирішувати всі виникаючі під час розгляду цивільної справи правові питання щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини [12, с. 20–23]. Тобто з'ясовує обставини кожної конкретної справи щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини, досліджує та надає оцінку доказам, на підставі чого ухвалює рішення, що підлягає обов'язковому виконанню. Крім того, ч. 3 ст. 45 ЦПК України [13] передбачає, що суд сприяє створенню належних умов для здійснення малолітньою або неповнолітньою особою її прав, визначених законом та передбачених міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Як уже зазначалось, що право кожного на звернення до суду за захистом гарантовано ст. 55 Конституції України, а також аналогічне правило закріплено ст. 4 ЦПК України. Відповідно до ч. 1 ст. 4 ЦПК України, кожна особа має право в порядку, встановленому ЦПК України, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів. Відповідно до ч. 1 ст. 19 ЦПК України, суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи, що виникають сімейних правовідносин.

До адміністративної форми захисту прав та інтересів дитини можна віднести органи опіки та піклування. Як зазначає Є.П. Лінік, «це спеціальні органи, створені державою для вирішення питань, пов'язаних із вихованням, навчанням та утриманням підопічних їм дітей, які внаслідок смерті або хвороби батьків (а також з інших причин), залишилися без батьківського піклування, а також для захисту особистих і майнових прав та інтересів цих дітей» [14, с. 16].

Щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини прокурором, то необхідно зазначити, що відповідно до ст. 131-1 Конституції України прокуратура взагалі не здійснює представництва інтересів фізичних осіб, зокрема дитини. Однак певні зміни, які були внесені до основного закону, щодо здійснення представницьких функцій прокурором, не були внесені до норм матеріального права. Так, відповідно до чинного сімейного законодавства України, прокурор (із метою захисту прав та інтересів дитини) має право звернення до суду з позовною заявою про позбавлення батьківських прав (ст. 165 СК України), про відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав (ч. 2 ст. 170 СК України), про скасування усиновлення чи визнання його недійсним (ст. 240 СК України) [15].

Відповідно до перехідних положень Конституції України у п. 9 ст. 161, передбачено, що «...представництво відповідно до закону прокуратурою громадян у судах у справах, провадження в яких було розпочато до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», здійснюється за правилами, які діяли до набрання ним чинності, до ухвалення у відповідних справах остаточних судових рішень, які не підлягають оскарженню».

Оскільки Конституція України, як зазначено в її ст. 8, має найвищу юридичну силу, а її норми є нормами прямої дії, суди під час розгляду конкретних справ мають оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акта з точки зору його відповідності Конституції і в усіх необхідних випадках застосовувати Конституцію актом прямої дії (п. 2 постанови Пленуму Верховного суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 01.11.1996 року № 9).

На підставі вищевказаних норм убачається, що прокурор не має право звернення до суду з позовною заявою (заявою) в інтересах дитини, а тільки має право продовжувати участь у тих справах, які були відкриті відповідно до його заяви до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)».

Нотаріальний захист, як правило, передбачається у нормах цивільного законодавства, зокрема в ст. 18 ЦК України [16] зазначається, що захист цивільних прав здійснюється нотаріусом шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі у випадках і в поряд-

ку, встановлених законом. Щодо нотаріального захисту сімейних прав та інтересів дитини, то як справедливо зазначають В.І. Борисова та І.В. Жилінкова, що «... таким шляхом нотаріус здійснює захист і сімейних прав [17, с. 73]. Так, наприклад, відповідно до ст. 189 СК України, батьки мають право укласти договір про сплату аліментів на утримання дитини, в якому зазначаються розмір та строки виплати аліментів. У разі невиконання одним із батьків свого обов'язку за договором аліменти з нього можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса.

Щодо самозахисту сімейних прав, то норми сімейного законодавства не передбачають таку форму захисту. Однак у ч. 1 ст. 154 СК України зазначено, що батьки мають право на самозахист своєї дитини, повнолітніх дочки та сина.

Отже, можна припустити, що самозахист прав та інтересів дитини може здійснюватися уповноваженою особою (законними представниками), зокрема батьками (усиновлювачами), опікунами або піклувальниками. Повноваження законних представників щодо захисту прав та інтересів дитини встановлені законом.

Щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини третейським судом, то необхідно зазначити, що відповідно до п. 4 ст. 6 Закону України «Про третейські суди» [18] третейські суди не можуть розглядати справи у спорах, що виникають із сімейних правовідносин, крім справ у спорах, що виникають із шлюбних контрактів (договорів). Згідно з вищевказаною нормою закону захист сімейних прав та інтересів дитини не може здійснюватись третейським судочинством.

Проаналізувавши практику Європейського суду з прав людини стосовно захисту сімейних прав та інтересів дитини, зокрема справи про встановлення батьківства (рішення у справах «Расмусен проти Данії» від 28 листопада 1984 року № 87, п. 33, та «Кіган проти Ірландії» від 26 травня 1994 року, Серія А, № 290, п. 45); позбавлення батьківських прав (рішення у справі «Ханти про Україну» від 07 грудня 2006 року, заява № 31111/04); відібрання дитини без позбавлення батьківських прав (рішення у справі «Савіні проти України» від 18 грудня 2008 року, заява № 39948/06) тощо. Убачається, що захист сімейних прав та інтересів дитини може здійснюватись Європейським судом із прав людини, оскільки цей суд розглядає справи про захист сімейних прав та інтересів дитини щодо порушення національними судами положень ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, яка зазначає, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, установленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру та ч. 1 статті 8 цієї Конвенції передбачає, що кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції. Європейський суд із прав людини перевіряє дотримання державою прав і гарантій їх забезпечення, передбачених Конвенцією про захист прав людини й основоположних свобод, незважаючи на те, що ця Конвенція не містить прямих приписів щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини [19, с. 86]. Отже, такий захист Європейським судом справ людини належить до міжнародно-правового захисту сімейних прав та інтересів дитини.

Висновки. Здійснивши аналіз норм законодавства, доктрини сімейного та цивільного процесуального права, а також практику Європейського суду з прав людини встановлено, що формою захисту сімейних прав та інтересів дитини є судова, адміністративна, нотаріальна, самозахист (такий захист здійснюється батьками (усиновлювачами), опікуном або піклувальником дитини) та міжнародно-правовий захист сімейних прав та інтересів дитини (такий захист здійснюється Європейським судом із прав людини).

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Пчелинцева Л.М. Семейное право России: Учебник для вузов. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма, 2004. 688 с.

3. Сімейне право України: підручник / Л.М. Баранова, В.І. Борисова, І.В. Жилінкова та ін.; за заг. ред. В.І. Борисової та І.В. Жилінкової. 2-е вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 288 с.
4. Кобзєва Т.А., Шапіро В.С. Сімейне право України: навчальний посібник. Суми: Сумський державний університет, 2015. 90 с.
5. Цивільне процесуальне право України : навчальний посібник (для підготовки до іспитів та тестування) / за ред. Н.Ю. Голубєвої. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 430 с.
6. Григорчук М.В. Засоби та форми захисту прав та охоронювальних законом інтересів суб'єктів господарювання. Науковий вісник публічного та приватного права. Випуск 5, 2016. С. 81–86.
7. Васильєв С. В. Цивільний процес України. Нав. Посібн. Харків: Ескада, 2009. 456.
8. Карнаух Т.М., Ханік-Посполітак Р.Ю. Цивільне процесуальне право України: навчальний посібник. Київ: Юстініан, 2011. 400 с.
9. Курс цивільного процесу: підручник // В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін.; за ред. В.В. Комарова. Харків: Право, 2011, 1352 с.
10. Гражданский процесс: Учебник. 3-е изд., перераб. и доп. / Под ред. М.К. Треушников. Москва: Издательский дом «Городец», 2010. 816 с.
11. Чечот Д.М. Суб'єктивне право и форми его защиты. Москва, 1968. 71 с.
12. Волкова Н.В. Роль суду у захисті сімейних прав та інтересів дитини у цивільному процесі відповідно до судової реформи України / Новели цивільного процесуального кодексу України: матер. кругл. столу (Одеса, 26 березня 2018 р.) // за заг. редакцією д.ю.н., проф. Н.Ю. Голубєвої; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса: Фенікс, 2018. С. 20–23.
13. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 року № 1618-IV // (В редакції Закону № 2147-VIII від 03.10.2017, ВВР, 2017, № 48, ст.436). URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
14. Лінік Є.П., Омельчук Т.В. Опіка та піклування. Київ: Видавець Фурса С. Я., 2007. 56 с.
15. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 року № 2947-III. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21–22. Ст. 135.
16. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356.
17. Сімейне право України: підручник / Л.М.Баранова, В.І. Борисова, І.В. Жилінкова та ін.; за заг. ред. В.І. Борисової та І.В. Жилінкової. 2-е вид., перероб. і допов. Київ:Юрінком Інтер, 2009. 288 с.
18. Про третейські суди: Закон України 11.05.2004 року № 1701-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004. № 35. Ст. 412.
19. Волкова Н.В. Міжнародно-правовий захист сімейних прав та інтересів дитини Європейським судом з прав людини. Jurnalul Juridic National: teorie si practica. № 1 (29). 2018. С. 84–87.

